

*Qəribov Asəf Heydər oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: asafqaribzade@gmail.com*

AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ İQTİSADI İNTEQRASIYADA İŞTİRAKININ ZƏRURİLİYİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Müasir dövr beynəlxalq iqtisadiyyatda sənaye ölkələrinin sürətli inkişafı nəticəsində beynəlxalq nəqliyyat və kommunikasiya vasitələrinin təkmilləşdirilməsi ilə beynəlxalq ticarətin inkişafında güclü keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir. Daha doğru-

su beynəlxalq ticarətin müxtəlif istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkəti nəticəsində hazır əmtəələrin ixracı ilə yanaşı bütün istehsal amillərinin xaricə axması imkanı və yerləşdirilməsi genişlənmiş, ölkələrarası fəaliyyəti artmışdır. Bu iqtisadi fəaliyyət birliyi hər şeydən əvvəl müxtəlif ərazilərin deyil, ancaq eyni ərazinin dövlətləri arasında yaranır. Burada «Regional» və yaxud ərazi anlayışı sadəcə olaraq coğrafi sərhədi göstərmir, eyni ərazinin dövlətləri istər-istəməz sərhəd yaxınlığı ilə yanaşı müəyyən tarixi ümumilik, oxşarlıq, ənənəvilik, təsərrüfat-mədən, demoqrafik quruluş, və s. kimi ümumi cəhətlərlə səciyyələnir. Qeyd edək ki, milli təsərrüfatlar dünya iqtisadiyyatında ölkələrin bir-biri ilə mübadilə etdiyi ayrı-ayrı məhsulların istehsalı üzrə ixtisaslaşmasını ehtiva edən beynəlxalq əmək bölgüsü əsasında birləşirlər. Belə ixtisaslaşma isə, öz növbəsində, ixraca yönəldilmiş sahələrin formalaşmasına təkan verir.

Beləliklə vaxt keçdikcə beynəlxalq miqyasda təsərrüfat həyatında beynəlmilləşmə prosesi güclənmişdir. Təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsində əsas mərhələlərdən biri də integrasiya prosesidir. Integrasiya latın sözü olub «qovuşma», «çuğlaşma», «birləşmə» deməkdir. Lakin aydındır ki, burada sadəcə birləşmə deyil, iqtisadi fəaliyyətlərin qarşılıqlı, razılaşdırılmış birləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Ərazi üzrə iqtisadi integrasiya dedikdə ən ümumi mənada ayrı-ayrı ölkələrin təsərrüfat həyatının tədricən birləşməsi prosesi nəzərdə tutulur. Bu cür birləşmə nəticəsində yeni bütöv təsərrüfat mexanizmi formalaşır və beynəlxalq regional kompleks yaranır. Bu regional komplekslər dünya iqtisadiyyatının və eləcə də BİM-in subyektinə çevrilirlər. Qeyd etməliyik ki, istər dünya iqtisadiyyatının inkişafında və istərsə də beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin genişlənməsində integrasiya prosesi daha hərtərəfli və keyfiyyət cəhətləri ilə fərqlənir. Burada sadəcə olaraq məhsulun artması deyil, xalqlar arasında hərtərəfli mübadilə münasibətləri, geniş ünsiyyət, vahid məkan psixologiyası yaranır. İqtisadi birlik, mədəni birlik, siyasi birlik fəlsəfi olaraq aşılır (1, s.83).

Dünya iqtisadiyyatında qloballaşma genişləndikcə ayrı-ayrı iqtisadi subyektlər və dövlətlər məhsul satışı və xammal mənbələri uğrunda gedən rəqabətdə bir-birilə maddi və maliyyə baxımından öz qüvvələrini birləşdirməklə bir çox əlavə xərclərdən azad olur və birgə qüvvə ilə rəqabətə girmək imkanı əldə edirlər. Beləliklə milli dövlət mənafeyi regional mənafeyə çevrilir. Tədricən vahid iqtisadi, hüquqi, informasiya məkanı yaranır. Buradan da yeni keyfiyyətli beynəlxalq iqtisadi münasibətlər meydana gəlir. Qeyd etməliyik ki, regional integrasiya bir çox əlamətlərinə ilə dövlətlərarası digər əlaqə və formalardan fərqlənir. Beləliklə:

a) integrasiyaya daxil olan ölkələr öz iqtisadi siyasətlərində müəyyən razılığa gəlirlər.

b) milli qanununvericiliklərinə, norma və standartlarını uyğunlaşdırırlar, vahid hala salırlar.

v) region daxilində istehsal prosesində vahid səviyyədə texnologiya mövcud olur.

q) istehsalda, elm və texnikada beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiyanın inkişafına zəmin yaranır.

d) integrasiya prosesinin tənzimlənməsi məqsədilə vahid idarəçilik orqanları yaradılır.

Beləliklə integrasiya əmtəə istehsalçılarına bir tərəfdən daha təminatlı xammal, maliyyə, əmək, və elmi ehtiyatlardan istifadə etmək imkanı verir, digər tərəfdən isə daha böyük bazar üçün əmtəə istehsal etməyə zəmin yaradır (2, s.137). Bir çox alimlər

1990-cı illəri integrasiya proseslərinin yüksək həddi, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə isə regionlaşmanın intensivləşməsi dövrü adlandırırlar. Bu integrasiyalasma 2 formada təzahür edir: kəmiyyət və keyfiyyət baxımından.

- kəmiyyət baxımından son onilliklərdə makroregionçuluğun daha geniş xarakter alması, əvvəlki müvafiq razılaşmaların təzələnməsi və sairəni qeyd etmək olar.

- keyfiyyət baxımından dərininə regional təsərrüfatçılığın artması, integrasiyanın daha yetkin formalarından istifadə edilməsi cəhətləri diqqəti cəlb edir.

Onu da qeyd etməliyik ki, son on illiyin əsas cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, iri integrasiya birlikləri arasında da əməkdaşlıq barədə müəyyən razılaşmalar, müqavilələr həyata keçirilir. Məsələn, Avropa İttifaqı ilə Latin Amerikası ümumi bazarı ölkələri arasındakı razılığa əsasən tədricən Cənub-Transatlantik azad ticarət zonası formalaşması nəzərdə tutulur. Bu artıq meqaregional integrasiya hesab edilir. ABŞ bu razılığa xüsusi maraq göstərir. 1995-ci ildən başlayaraq yeni transatlantik bazarının yaradılması istiqamətində ABŞ ilə Aİ arasında bir çox rəsmi sənədlər imzalanmışdır.

Hazırda Elmi-Texniki İnqilabın transatlantik azad ticarət zonasına (TAFTA) çevrilməsi barədə rəsmi söhbətlər gedir. Odur ki, hətta İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı ölkələrinin də TAFTA-nın tərkibinə daxil olması və eləcə də TAFTA-nın Asiya-Sakit okean əməkdaşlıq ilə (ATES) birləşdirilməsi ideyası da gündəlikdə dayanır.

Bütün bunlarla yanaşı Ümumamerika azad ticarət zonasının yaradılması, Şimal Cənubi Afrikanın birləşməsi ideyası da integrasiya proseslərinin dərinləşməsinin bariz nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir. Buradan da qloballaşma və yaxud regional integrasiya probleminin hansının qəbul edilməsi iqtisadçıları və siyasətçiləri düşündürməyə bilməz. Beləliklə regional iqtisadi integrasiya kompleksləri qloballaşmanın çox zəruri elementi kimi çıxış edirlər (3, s.89).

Odur ki, hazırda regional integrasiya prosesi demək olar ki, bütün qitələr üçün ən xarakterik cəhət olmuşdur. Çoxlu sayda ticarət-iqtisadi qruplaşmaları yaranır. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının məlumatına görə hazırda 134-dən artıq regional ticarət-iqtisadi razılaşması real olaraq fəaliyyət göstərir ki, bunlarında 100-ə yaxını 1995-ci ildən sonra yaradılmışdır. Belə nəticəyə gəlmək olur ki, milli təsərrüfatların iqtisadi əlaqələrinin və əmək bölgüsünün inkişafında integrasiya obyektiv zəruri bir prosesdir. Integrasiya yolu ilə xarici iqtisadi mübadilədən tutmuş istehsal dairəsi də daxil olmaqla milli təsərrüfatların yaxından qovuşması və ərazilər üzrə təsərrüfat proseslərinin əmələ gəlməsinə imkan yaranır.

İqtisadi integrasiyanın yaranması prosesi mürəkkəb və ziddiyyətli xarakterə malikdir. Başqa iqtisadi hadisə və proseslər kimi iqtisadi integrasiya da daimi hərəkətdə və dəyişməkdədir. Hər bir integrasiya qruplaşmasının iqtisadi modeli uzun tarixi bir prosesin süzgəcindən keçir. Təsərrüfat kompleksini formalaşdıran ayrı-ayrı ünsürlərin nisbəti və onların qarşılıqlı əlaqələri müəyyənləşdirilir. Odur ki, hər bir regional integrasiya öz növbəsində unikaldir və onun təcrübəsinin mexaniki qəbul edilməsi düzgün deyildir. Bütün bunlarla yanaşı bir çox ticarət-iqtisadi qruplaşmaların fəaliyyətinin müqayisəli təhlili göstərir ki, regional iqtisadi integrasiyaların inkişafı müəyyən qanunauyğunluqlara əsaslanır.

Hər bir integrasiya prosesi müəyyən mərhələdən keçir, hər mərhələnin özünə məxsus səciyyəvi cəhətləri; intensivlik dərəcəsi, dərinliyi, miqyası və s. vardır. Integrasiya

prosesi də digər proseslər kimi sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf edir. İnteqrasiya prosesinin klassik təsnifatını Amerika alimi B.Balaşi vermişdir. Balaşi ilk əvvəl əməkdaşlıqla inteqrasiyanı bir-birindən fərqləndirmişdir. O, göstərirdi ki, əməkdaşlıq fəaliyyətində müxtəlif ayrı-seçkiliklər azaldılır. İnteqrasiya prosesində isə ümumiyyətlə hər cür ayrı-seçkilik aradan qaldırılır. B.Balaşi inteqrasiyanın 5 formasını (yaxud 5 mərhələ təşkil etməsini) fərqləndirmişdir (4, s.235). Hər bir forma haqqında ayrıca müqavilə-razılaşma aparılır. Bunlar aşağıdakılardır:

- azad ticarət zonası;
- gömrük ittifaqı;
- ümumi bazar;
- iqtisadi və valyuta ittifaqı;
- tam iqtisadi inteqrasiya.

1. İqtisadi inteqrasiyanın ən sadə forması «azad ticarət zonası» hesab edilir. Bu birliyin üzvü olan ölkələr gömrük tariflərini, ticarət məhdudiyyətlərini ləğv edirlər. Bura daxil olmayan üçüncü dövlət üçün özləri müstəqil siyasət yeridirlər. İnteqrasiyanın belə forması Avropa Azad Ticarət Birliyi (AATB), Şimali Amerika Azad Ticarət Zonası (NAFTA), Cənub-Şərqi Asiya (ASEAN) qruplaşması çərçivəsində həyata keçirilir.

2. İqtisadi inteqrasiyanın ikinci əsas forması «Gömrük İttifaqı» hesab olunur. Azad ticarət zonasından fərqi ondan ibarətdir ki, burada ancaq tarif dərəcələri və məhdudiyyətlər ləğv edilmir. Həm də üçüncü ölkəyə münasibət də vahid siyasət aparılır. ÜTT-nin 24-cü bəndinə əsasən gömrük ittifaqı gömrük ərazilərini birləşdirir-azaldır. Daxildən gömrük xidməti ləğv edilir, onların vəzifəsi vahid gömrük ərazisinə verilir. Məsələn: Aİ-də 1968-ci ildən belə qayda tətbiq edilir. Eləcə də Latin Amerikasında, MDB-nin beş ölkəsində (Rusiya, Belarusiya, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan) yaranan gömrük ittifaqını buna misal gətirmək olar. İnteqrasiyanın bu formasında əmtəə axını dəyişir, idxal məhsullarına olan istiqamət artır, istehsalın və istehlakın həcmi dəyişir. Gömrük ittifaqı iqtisadi baxımdan sanki tamamlanmış, başa çatmış formadır.

3. İqtisadi inteqrasiyanın üçüncü nisbətən mürəkkəb forması olan «ümumi bazar» yaranması mərhələsidir. Burada azad ticarət və vahid tarif dərəcələri ilə yanaşı kapitalın və işçi qüvvəsinin azad hərəkətinə yol açılır. Bir çox hüquqi, iqtisadi və texniki şərtlər vahid hala salınır. Burada üzv olan ölkələrin qanunvericilik sistemində standartlarda müəyyən yaxınlaşma - eynilik olması vahid idarəçilik orqanları yaradılması zərurət təşkil edir. İstehsal amillərinin sərbəst hərəkəti ümumi ehtiyatların səmərəli istifadə edilməsinə zəmin yaradır və istehsalın ixtisaslaşmasını sürətləndirir.

4. Dövlətlərarası iqtisadi inteqrasiyanın daha mürəkkəb forması olan «İqtisadi və valyuta ittifaqı» yuxarıdakı formaların bütün cəhətləri ilə yanaşı ümumi iqtisadi və valyuta-maliyyə siyasəti keçirilməsini nəzərdə tutur. Burada inteqrasiya əməkdaşlığının həyata keçirilməsi üçün idarəçilik institutlarının yaradılmasına - dövlət başçıları şurası, nazirlər şurası, mərkəzi bank və s. yaradılmasına zəmin yaranır. Eləcə də müəyyən mərhələlərdə vahid valyutaya keçirilməsi məsələləri müzakirə edilir.

5. «Tam iqtisadi inteqrasiya» forması. Bu mərhələdə vahid bazar məkanında iqtisadi və siyasi məkana çevrilmə prosesi gedir. Burada ancaq müəyyən razılaşma deyil,

iqtisadi siyasətlərdə eynilik, qanunvericilik bazalarında yaxınlaşma baş verir. Bu mərhələdə beynəlxalq iqtisadi və siyasi münasibətlərin yeni çoxmilli subyektı formalaşır, vahid federativ (konfederativ) dövlət yaradılmasına doğru hərəkət baş verir.

Beləliklə bu sahədə B.Balaşı, C.Mid, R.Lips, C.Vaynerin fikirləri regional iqtisadi integrasiya siyasətinin nəzəri əsası olmuşdur. Lakin təcrübə göstərir ki, real şəkildə integrasiya prosesi heç də düz xətt şəkildə inkişaf edə bilməz.

İnkişaf etmiş ölkələrdə məhsuldar qüvvələrin inkişafı özlüyündə iqtisadi integrasiyaya zərurət yaratmışdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr isə iqtisadi inkişafa, sənayeləşməyə nail olmaq üçün iqtisadi integrasiya birlikləri yaratmağa can atırlar. Ərazi cəhətdə ölkələrin iqtisadi yaxınlaşması hər bir birliyin müəssisələrin üçüncü ölkələrin müəssisələrinin rəqabətindən qorunmasına kömək edir.

İntegrasiya əlaqələri onların iştirakçılarına imkan verir ki, daha zəruri məsələləri həll edə bilsin. Nisbətən geridə qalmış rayonların inkişafının bərabərləşməsi üçün şərait yaradılır. Əmək bazarında nisbi yaxınlaşma özünü göstərir, əhalinin az təminatlı təbəqəsinə, səhiyyə sisteminin gələcək inkişafına, əməyin mühafizəsinə və sosial təminatına zərurət yaranır (5, s.139).

Təsərrüfat həyatının beynəlmiləl xarakter alması XX əsrin ikinci yarısında dünya təsərrüfatının inkişafının əsas meylinə çevrilmişdir. Nisbətən inkişaf etmiş ölkələrin bu və ya digər formada qruplaşdırılması onların təsir dairəsini artırır, bu isə dünya təsərrüfatının daha global miqyasda beynəlmiləlləşməsinə zəmin yaradır. Bu halda dövlətlər və ya qrup dövlətlər müəyyən mənada integrasiya mərkəzinə çevrilirlər və digər dövlətlər bunların ətrafında qruplaşmaqla dünya təsərrüfatı əlaqələri okeanında özünə məxsus qitə yaradırlar. İqtisadi integrasiya da öz növbəsində bu prosesin iştirakçısı olan ölkələr arasında istehsalın və kapitalın beynəlmiləlləşməsinin sürətlənməsinə zəmin yaradır.

XXI əsrin astanasında Azərbaycan Respublikasının müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoyması ölkəmizin gələcək sosial-iqtisadi təkamülündə dönüş nöqtəsi oldu və bu təkamül prosesində taleyüklü dəyişikliklərin meydana gəlib genişlənməsi üçün zəmin yaratdı. Dünyada gedən irimiqyaslı qloballaşma prosesi, iqtisadi həyatın getdikcə daha çox beynəlmiləlləşməsi bu və ya digər ölkənin ictimai inkişafında xarici amillərin rolunun sürətlə artmasına səbəb olmuşdur. Hazırkı şəraitdə ölkələrin zənginliyi onların təbii sərvətlərinin bolluğu ilə deyil, bu sərvətlərdən beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlükləri nəzərə alınmaqla, bacarıqla istifadə edilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Azərbaycanın əsas üstünlüklərindən biri onun əlverişli tranzit imkanları və coğrafi mövqeyidir. Şərq və Qərb arasında əsas körpü rolunu oynamaqla, Azərbaycan dünyanın əsas nəqliyyat və kommunikasiya mərkəzlərindən birinə çevrilir və bu proses hələ də davam edir. Böyük İpək Yolu, Bakı-Ceyhan neft və Bakı-Ərzurum qaz kəmərləri, TANAP və TAP layihələri Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xəttində aparıcı rola malik olması Azərbaycanın nəinki regionda, həmçinin dünyada iqtisadi-siyasi cəhətdən mövqeyini və əhəmiyyətini yüksəldir.

Müasir dövrdə beynəlxalq bazarlarda keyfiyyətli ixtisaslaşmaya üstünlük verən, istehsal texnologiyasını, innovasiya potensialını inkişaf etdirən və beləliklə, yüksək əlavə dəyər yaradan sahələri təşviq edən ölkələrin global və regional səviyyədə rəqə-

bətədavamlılığının artacağı gözlənilir. Sənayenin innovasiyalar əsasında inkişafı elm və texnologiya potensialının gücləndirilməsi və təhsil imkanlarının genişləndirilməsi nəticəsində mümkün olacaqdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin məhsuldarlığa əsaslanan iqtisadi artıma nail olmaları və müqayisəli üstünlüyü olan yeni istehsal sahələrini formalaşdırmaları zəruridir. Belə ki, hazırkı mərhələdə qarşıda duran əsas vəzifə qeyri-neft sektorunun daha sürətli inkişafına nail olmaq, iqtisadiyyatın səmərəliliyini və rəqabət qabiliyyətini artırmaq və onun innovasiya - əsaslı irəliləyişini təmin etməkdir [2;s.35]. Bundan başqa, növbəti dövr dünya iqtisadiyyatının əsas mərkəzləri arasında tarazlığın dəyişməsi və bununla əlaqədar onun strukturca yenidən qurulması, regional iqtisadi birliklərin rolunun güclənməsi ilə səciyyələnəcəkdir.

Azərbaycan üçün bu həm xarici iqtisadi inteqrasiya baxımından yeni imkanlar açır, həm də sosial-iqtisadi inkişafın istiqamətlərində ümumdünya kontekstini üstün tutmağı, lokal regional dairə ilə məhdudlaşmamağı, müxtəlif iqtisadi məkanların təsərrüfat əlaqələrində və bazarlarında iştirakdan yararlanmağı zəruri edir. Azərbaycanın Avropa və Asiyanın qovuşduğu məkanda yerləşməsi, məhz bu cür əlverişli tranzit imkanlara malik olması, yüklərin və əmtəələrin daşınmasında ölkəmizə böyük üstünlüklər qazandırır.

Son illər aparılan düzgün və pragmatik siyasət Azərbaycanın bu sahədə mövqelərinin möhkəmlənməsinə gətirib çıxarmışdır. Azərbaycan beynəlxalq logistik mərkəzə çevrilir və bu istiqamətdə işlər genişləndirilir. Bu gün Azərbaycanda region və dünya üçün vacib olan bir sıra transmilli layihələr icra olunur. Bunlardan biri də “Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi”dir. Bu, Asiyayı Azərbaycan və Rusiya vasitəsilə Avropaya birləşdirən mühüm marşrutdur. Layihənin icrası Asiyanın bir çox ölkələrinin Avropa ilə ticarət əlaqələrini həm genişləndirəcək və həm də sürətləndirəcək.

Fikrimizcə, Azərbaycan milli iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatına səmərəli inteqrasiyası və dünya iqtisadiyyatında mövqeyinin daha da gücləndirilməsi üçün müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyətin genişləndirilməsi zərurətə çevrilmişdir. Belə ki, iqtisadiyyatda liberallaşmanın davam etdirilməsi, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, xüsusi mülkiyyətin qorunması, qanunların aliliyi, vergi yükünün azaldılması və iqtisadiyyatın inzibati metodlarla tənzim edilməsindən imtina edilməsi, beynəlxalq standartlara uyğun demokratik vətəndaş cəmiyyətinin qurulması Azərbaycan hökuməti və bütünlükdə cəmiyyətin qarşısında duran prioritet vəzifələrdəndir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan qəzeti. Bakı.2021. N 220, Bakı, 2021. N23.
2. Abdullayev A.P. İqtisadiyyat və iqtisadi siyasət. Bakı: Asiya, 2003, 216 s.
3. Allahverdiyev H.A. Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, Bakı: ADİU, 2007, 792 s.
4. Əliyev İ.H. İnkişaf məqsədimizdir. İyirmi altıncı kitab. Avqust 2007- oktyabr 2007. Bakı, 2015. 400 səh.
5. Əhmədov N.H. Dövlət tənzimlənməsinin iqtisadi mexanizmləri. Bakı: Sabah, 2011, 194 s.
6. Qəribov A.H., Azad iqtisadi zonalar və iqtisadi təhlükəsizliyin tənzimlənməsi.